

NUTQ AKTLARINI TADQIQ QILISHDA EKSPRESSIV SINFNING MOHIYATI

**Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna
Xamrokulova Shahlo Ibroxim qizi**

*Farg`ona Davlat Universiteti FarDu Lingvistika ingliz tili yo`nalishi II bosqich
magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada so'zlashuvchilarning keng doiradagi niyatlarini ifodalovchi ekspressiv nutq aktlari xususiyatlarini batafsil tahlil qilinadi va ekspressivlikni ifodalovchi sinfnining tarkibiy qismlari izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *Ekspressiv harakatlar, ekzersitivlar, bexabitivlar, reaktiv fe'llar, illokatsion harakat, kommunikativ harakatlar, psixologik ekspressiv nutq aktlari, konvensionallar, sotsiativlar, oqimlar.*

Ekspressiv nutqiy harakatlar psixologik holatni ifodalash niyatini amalga oshiruvchi va qabul qiluvchiga hissiy ta'sir ko'rsatadigan harakatlar sifatida qaraladi. Ba'zan u boshqa niyatlar bilan birlashtiriladi, ular uchun manba bo'ladi yoki ulardan kelib chiqadi. Biroq, bu muloqotni qiyinlashtirmaydi: asosiy, yetakchi niyatlarni qabul qiluvchi o'qiydi, chunki pragmatik tushunish juda keng doiradagi lingvistik va ekstralingvistik ma'lumotlarga, shu jumladan bayonotning grammatik tuzilishining xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarga, paralingvistik xususiyatlariga, kommunikativ vaziyatning xususiyatlari, adresati, dunyosi va boshqalarga asoslanadi.

Ekspressivlar sinfining terminologik belgilarini ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, lingvistik adabiyotda ushbu turdagi nutq harakatlarining umumiy qabul qilingan, bir ma'noli ta'rifi mavjud emas. Bu, biz allaqachon ta'kidlaganimizdek, nafaqat mualliflarning turli xil boshlang'ich pozitsiyalari bilan bog'liq. Ekspressiv harakatlarning o'zlarining xilma-xilligi (his-tuyg'ular va munosabatlarning ifodasi) ham ko'rib chiqilayotgan nutq aktlari sinfiga oid ishlarda ta'kidlangan ifodalar sinfining chegaralarini aniq belgilashni qiyinlashtiradi. [Ostin 1986: 75] Darhaqiqat, J. Ostin va J. Searlning kashshof asarlaridan boshlab, ushbu tur bir xil harakatlarni o'z ichiga olmaydi, shuningdek, J. Ostin so'zlovchining qabul qiluvchiga ijobiy munosabatini bildirishning tipik harakatlaridan (salomlashish, rahmat, kechirim so'rash va boshqalar) tashqari, xulq-atvorni shuningdek, so'zlovchining bironing harakatiga salbiy munosabatini ifodalovchi fe'llar bilan ifodalangan ifodalarda: g'azablanish, keskin e'tiroz bildirish, ayblash, shikoyat qilish, e'tiroz bildirish, musobaqaga, deulga chaqirishni ham ko'rishimiz mumkin. [Ostin 1986: 119] Shunday qilib, J. Ostin allaqachon juda keng va noto'g'ri aniqlangan xulq-atvor sinfi, uning tarkibiga J. Ostinning o'zi yozgan bayonotlar va ekzersitivlarga yaqin bo'lgan harakatlarni kiritish haqida tushunchaga ega.

Bunga J.Searl J.Ostin taksonomiyasining zaif tomonlari haqida gapirib, tanqidiy ko'rsatib o'tgan nutqiy harakatlarning har xil turlarini farqlashning aniq mezonlarining yo'qligi sabab bo'ldi [Searl 1986; 126]. Nutq harakatlarini tasniflash va nutqiy harakat turlarini farqlash mezonlarini shakllantirishning boshqacha usulini taklif qilgan J.Searl dastlab ekspressivlar sinfini quyidagi namunali fe'llar bilan cheklaydi: minnatdorchilik bildirish, tabriklash, kechirim so'rash, hamdardlik bildirish, afsuslanish, salom aytmish [Searl 1986: 183]. So'ngra quyidagi fe'llarni ekspressivlar sinfiga qo'shadi: maqto'v va iltifot [Searl, Vanderveken 1986: 225]. Yuqoridagi fe'llardan ko'rinib turibdiki, bunda ekspressivlar sinfi : so'zlovchining har qanday holat va hodisaga nisbatan ijobiy his-tuyg'ularini ifodalashga qaratilgan nutq harakatlari sifatida izohlanadi.

Freyzerning [Fraser 1975: 192] tasnifiga ko'ra, so'zlovchining munosabatini aks ettiruvchi harakatlar sinfi juda keng tushuniladi, unda ekspressiv xarakterdagi harakatlar (tabriklash, rahmat, ta'ziya va boshqalar) bilan bir qatorda, muallif shuningdek savollar, norozilik, rozilik va hokazolarni o'z ichiga oladi. Tasniflash mezonlari yo'qligi sababli, turli xil nosozliklarni ifodalash qaysi asosda bir turga birlashtirilganligini hal qilish qiyin.

Xulq-atvorning bir guruhini hisobga olgan holda, A. Vejbitska salomlashish, hamdardlik, tabrik, rahmat, kechirim so'rash va J. Ostindan keyin marhamat, la'nat, tilaklarni tahlil qiladi. Shu bilan birga, u ko'rib chiqilayotgan iboralar hech qanday maxsus semantik kategoriyani tashkil etmasligini ta'kidlaydi [A. Vejbitska 1985: 265].

N.R. Norrik ekspressivlarni ma'lum vaziyatlarga reaksiya sifatida paydo bo'ladigan his-tuyg'ularni, emotsiyalarni ifodalovchi harakatlar sifatida belgilaydi; va ularning tarkibiga uzr, minnatdorchilik, tabrik, hamdardlik, qoralash, shikoyat, salomlashish, xayrlashish, maqtanish-maqto'vni kiritadi [Norrik 1979: 179]. Shu bilan birga, N.R. Norrik his-tuyg'ularni ekspressivlarni farqlash uchun yetarli mezon deb hisoblamaydi; uning fikriga ko'ra, samimiy tuyg'uning mavjudligi yoki yo'qligi vaziyatning funksiyasidir va ma'lum bir nutq harakati uchun ahamiyatli emas (u ekspressivlarni ifodalash uchun so'zlovchi ta'ziya bildirayotganda bildirgan hamdardlikni chindan ham his qiladimi yo'qmi, buni ahamiyatsiz) deb hisoblaydi.

N.R. Norrikning nuqtai nazari S. Martin-Klif [Martin-Klif 1991] tomonidan tanqid qilingan, u ifodalovchining samimiy his-tuyg'ularini ifodalash uchun talaffuz qilinadi, deb hisoblaydi. Shuning uchun hissiyotlar aqliy asos sifatida, S. Martin-Klifning fikricha, ekspressivlarning markaziy xarakteristikasi hisoblanadi. Uning juda kasr tasnifida maqto'vlar, tabriklar, yaxshi tilaklar, salomlar, minnatdorchiliklar, mehr izhorlari o'xshashlik va farqlarga ko'ra guruhlangan; masxara, zafar, salbiy istaklarni ifodalash; bo'ronli quvonch, shodlik, umid ifodasi; hamdardlik, pushaymonlik, hamdardlik, kechirim so'rash, tashvishlanishni bildirish; shikoyat, tanqid, tanbeh; nola, qo'rquvni ifodalashlar berilgan. S. Marten-Klif maqto'v va ayblashni hisobga olmaydi, ularning maqsadi his-tuyg'ularni ifodalash emas, balki

adresatni ma'lum bir qadriyatlar tizimiga kiritish deb hisoblaydi. Maqtanish ham tahlildan chiqarib tashlanadi, chunki muallifning fikriga ko'ra, bu nutq akti birinchi navbatda qabul qiluvchiga ma'lum bir vaziyat haqida xabar berish funksiyasini bajaradi.

Rus tilida bajaruvchi yoki reaktiv fe'llarni tahlil qilish va tasniflashda ekspressivlarga mos keladigan sinflarning tarkibi ham farqlanadi. Shunday qilib, Yu.D. Apresyaning tasnifida nutq marosimlari deb ataladigan guruhi (ya'ni Searl tushunchasidagi ekspressivlar) yetti birlik: rahmat, omad tilash, kechirim so'rash, tabriklash, salomlashish, xayrlashish, hamdardlik bildirish bilan cheklangan. [Yu.D. Apresyan 1986: 210] Yu.D. Apresyan ekspressivlar sinfiga omad tilash nutqiy harakatini (ehtimol, buni S. Martin-Klifning ijobiy istagi bilan solishtirish mumkin), lekin afsuslanishni emas, (buni ta'ziyaning bir turi deb hisoblash mumkin), maqto'v va iltifot nutqiy harakatini kiritadi.

M. Ya Glovinskaya asarlarida nutqiy fe'llarning tasnifiga nutq marosimlari va bexabitivlar guruhiga minnatdorchilik, salomlashish va xayrlashish, kechirim so'rash, tabriklash, tilak tilash, shuningdek taklifnomalar va taqdimotlarni (odobaxloq shakllari sifatida) kiritadi, ammo maqto'v va iltifotlar kiritilmaydi. [Glovinskaya. 1993: 210-212].

Ekspressivlar sinfi ham murakkab illokatsion harakat (argumentatsiya) tadqiqotchilari F.X. Van Yemeren va R. Grutendorst tomonidan keng tushuniladi [Yemeren, Grutendorst 1992: 40-41]. Munozarali nutqda qanday nutqiy harakatlar sodir bo'lishi mumkinligi haqida gapirganda, ular ekspressivlarni kommunikativ harakatlar sifatida belgilaydilar, ular orqali "ma'lum bir voqea yoki vaziyat haqida gapiruvchi o'z his-tuyg'ularini namoyish etadi" [Yemeren, Grutendorst: 40]. Ekspressivlarga tabrik, hamdardlik va xursandchilik, umidsizlik, jahl, pushaymonlik kabi harakatlarni kiritishadi. Ularni hisoblashlariga ko'ra, hech kimga eslatilmagan yangi quvonch, umidsizlik va g'azabni ifodalovchi nutq harakatlari ko'rsatiladi.

Turli tasniflarni dixotomiya asosida qurilgan o'ziga xos taksonomiyasini taklif qiladigan illokatsion harakatlarni batafsil ko'rib chiqish V.V. Bagdanovning asarlarida mavjud [Bagdanov 1989: 25-27; 1990: 41-58]. Ushbu tasnifga ko'ra, ekspressivlar institutsional bo'lmagan, sababchi bo'lmaydigan, "psixologik ekspressiv" nutq harakatlarining sinfini tashkil qiladi. Bularga: rahmat, uzr, hamdardlik, tabrik, salom, maqto'v, shikoyat, nolalar kiradi. Nutq aktlarining illokatsion-interaktiv funksiyasiga bag'ishlangan asarlarda, ya'ni nutqning ishlashi kattaroq aloqa birliklarining bir qismi sifatida, ekspressivlar sinfi (odobli nutq harakatlari) minnatdorchilik, kechirim so'rash, tabriklash va yaxshi tilaklar, tostlar, hamdardlik, salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilikni qabul qilish va kechirim so'rashni o'z ichiga oladi [Pospelova 1992: 74].

Yuqorida ko'rib chiqilgan ifodalar sinfi kompozitsiyalari bilan taqqoslaganda, bu ishda yangi birliklar: tostlar, minnatdorchilik va kechirim so'rash paydo bo'ladi. Istaklar, ular ko'pincha nutqda birga paydo bo'lishiga ko'ra tabriklar bilan

birlashtiriladi. Jumladan ushbu tasniflar nutqiy baholash aktlarini o'z ichiga olmaydi. Ayrim tadqiqotchilar bu fakti qayd etib, ularni yo maxsus sinfda ajratib ko'rsatishni yoki tasdiqlovchi deb tasniflashni taklif qilishadi [Pospelova 1992: 71].

Bizning fikrimizcha, ularni ekspressivlarga bog'lash mantiqan to'g'ri keladi, chunki ikkinchisi baholovchi nutq harakatlarining "maxsus holati"dir [Volf 1985: 166]. Ekspressiv so'zlar sinfi haqida shunday keng tushunchaga ega bo'lgan holda, baholovchi bayonotlar, ularning umumiyliigi Searl ekspressivlarining (suhbatdoshning hissiy reaksiyasini keltirib chiqaruvchi) ta'siri asosida kiritilgan.

Shunday qilib, ekspressivlar sinfiga ma'qullash, rad etish (baholovchi nutq harakati sifatida), shuningdek, haqorat, maqtanish, maqtov (baholovchi elementni o'z ichiga olgan nutq harakatlari) kiradi. Shu sababli, so'zlovchining qabul qiluvchiga nisbatan salbiy his-tuyg'ularini ifodalash va ushbu nutq harakatining noto'g'ri maqsadini hisobga oladigan yondashuv bilan - "so'zning keng ma'nosida ma'qullash va ayblash asosida tinglovchiga hissiy ta'sir qilish" ekspressivlar turkumiga yangi nutq harakatlari: ma'qullash, rad etish, haqorat qilish qo'shiladi [Volf 1985: 167]. Bunday fikrlar boshqa mualliflarda ham mavjud bo'lgan. Demak, masalan, D.Bulya va J.Navatska nutqiy harakatlarning tasnifini taklif qilgan ekan, J.Searl ekspressivlariga mos keluvchi shartli harakatlar (konventsionallar) guruhini ajratib ko'rsatadi. Ularga salom, rahmat, salom, tabrik, hamdardlik, tilaklar (shuningdek, tostlar, barakalar, la'natlar) kiradi [D.Bulya, J.Navatska 1983: 38]. Mualliflar sarlavha bilan bu harakatlarning shartli xususiyatini ta'kidlaydilar. Ular o'zlarining g'ayrioddiy maqsadi maxsus "odoblilik muhitini" yaratish, deb hisoblashadi, bu xayrixoh (lekin do'stona bo'lmagan) muloqot muhitini anglatadi. Shuning uchun biz so'zlovchining qabul qiluvchiga nafaqat ijobiy, balki salbiy munosabatini bildirish haqida gapiramiz. Shuning uchun mualliflar bu sinfga xafa qilish, haqorat qilish, so'kish, xushomad qilish kabi xatti-harakatlarni ham qo'shadilar. Ekspressiv so'zlar sinfini xuddi shunday tushunish, unga minnatdorchilik, kechirim so'rash, tabriklash, hamdardlik, shuningdek, g'azab, malomat, maqtov, xushomad aytishga asos bo'lishi mumkin [Shilenko 1988: 117]. Ekspressiv so'zlar sinfi tarkibini qisqacha ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, sinf chegaralari masalasi tilshunoslar tomonidan boshqacha hal qilinadi. Searl asarlaridan boshlab turli tadqiqotchilar tomonidan ekspressivlarga (sinf nomidan qat'iy nazar) havola qilingan nutq harakatlarining ro'yxati quyidagilarni o'z ichiga oladi: minnatdorchilik, nido, g'azab, shikoyat, kechirim, iltifot, xushomad, haqorat, g'azab, norozilik, ma'qullash, haqorat, minnatdorchilik va kechirim so'rash, nola, xayrlashish, quvonch ifodasi, umidsizlik, haqorat, hamdardlik, afsus, malomat.

Ko'rib turganingizdek, ushbu ro'yxat ekspressiv deb tasniflangan nutq harakatlarining turlarining heterojenligini ochib beradi. Ko'pincha, bir-biriga yaqin bo'lgan harakatlar boshqacha nomlanadi. Ushbu xatti-harakatlarning ko'pchiligini ifodali maqsadlarning yaqinligidan kelib chiqqan holda ekspressivlarning kichik sinflariga guruhlash mumkin. Masalan, tilaklarga marhamat, la'nat, tostlar nisbat

berish o'zini oqlaydi, istaklarning o'zi esa ifodalarning kichik sinfi vazifasini bajaradi. Searl tilida ta'ziya va ta'ziya fe'llari bilan ifodalangan hamdardlik va pushaymonlik [Searl 1986: 183] ham tasalli berish, qabul qiluvchini qo'llab-quvvatlash, tasalli berish maqsadidagi harakatlarga o'xshaydi [Formanovskaya 1984: 166]. Ijobiy baho bildirishga qaratilgan ma'qullash, maqtash, maqtov haqida ham shunday deyish mumkin, bu baho oluvchini (obyektni) rag'batlantirishga, uni o'z nazarida ko'tarishga xizmat qiladi. Norozilik, qoralash, so'kish va hatto haqorat qilish, xafa qilish ham so'zlovchining so'zlashuviga yoki qabul qiluvchiga yoki vaziyatga salbiy baho berishiga asoslangan umumiy kichik sinfga kiradi [Glovinskaya 1993: 196]. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz ekspressivlar sinfiga keng tushuniladigan nutq harakatlarining ikkita kichik sinfini ajratib ko'rsatishni taklif qilamiz:

- Sotsiativlar –tinglovchi ma'ruzachi bilan bir xil ijtimoiy guruhning a'zosi sifatida muayyan standart vaziyatlarda ifodalangan so'zlovchi tomonidan tan olinishini ifodalovchi nutq harakatlari; (salomlashish, kechirim so'rash, tabriklash, ta'ziya qilish, minnatdorchilik, pushaymonlik, tost, hamdardlik, duo qilish);

- Oqimlar - ma'ruzachi ijroni tartibga soluvchi sanksiyalar sifatida murojaat qiladigan baholovchi munosabat va hissiy ta'sirlarning ijtimoiy va shaxslararo rollarini tinglashdagi hissiyotni ifodalovchi nutqiy harakatlar (maqtov, qoralash, maqtash, haqorat);

Bu nutqiy harakatlar turli maqsadlarda, turli sharoitlarda amalga oshiriladi va turli kanonik nutq va kategorik vaziyatlarga asoslanadi. Shuning uchun eng qiziqarli va hayratlanarli sakkizta: sotsializm vakillari sifatida tabriklash, kechirim so'rash, tilak bildirish, ta'sirli nutq harakatlarining vakillari sifatida maqtov, maqtash, qoralash, haqorat qilish nutq harakatlari tahlil qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М., 1986. – С. 22-129.
2. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М., 1986. – С. 170-194.
3. Серль Дж., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. – М., 1986. – С. 151-169.
4. Fraser B. Hedged Performatives // Syntax Semantics. – Vol.3: Speech Acts. Ed. by P. Cole and J.L. Morgan. – 1975. – P. 187-210.
5. Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-275.
6. Norrick N.R. Expressive Illocutionary Acts // Journal of Pragmatics. – 1979. – Nr. 3. – P. 277-291.

7. Marten-Cleef S. Gefühle ausdrücken. Die expressiven Redeakte. – Göppingen: Kümmerle Verlag, 1991. – 371 S.
8. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. – 1986. – № 3. – С. 208-233.
9. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов // Русский язык в его функционировании. – М., 1993. – С.158-218.
10. Еемерен Ф.Х. ван, Гроотендорст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки. – СПб.: Васильевский остров, 1992. – 207 с.
11. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. -Л.: ЛГУ, 1990. – 86 с.
12. Поспелова А.Г. Функциональный аспект изучения речевых актов: иллокутивно-интерактивная характеристика // Трехаспектность грамматики (на материале английского языка). – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992. – С. 67-75.
13. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: URSS, 2006 (1985). – 228 с.
14. Bula D., Nawacka J. Proba klasyfikacji aktów mowy // Sociolingwistyka. – Nr. 5. – 1983. – Warszawa-Katowice-Krakow. – S. 31-46. – Цит. по: Писарек Л. Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским. – Wrocław, 1995.
15. Шиленко Р.В. Регулирование равновесных межличностных отношений в коммуникативном пространстве // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин, 1988. – С. 117-123.
16. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1984. – 198 с.
17. Abdulakhatovna, K. R. (2022). LANGUAGE ACQUISITION. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 7.603, 11(10), 113-118.
18. Abdulakhatovna, K. R. (2022). DIPLOMATIC DISCOURSE. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(5), 18-22.
19. Abdulaxatovna, X. R. (2022). ABRAHAM LINKOLN IBORALARINING MISOLIDA NUTQNING PSIXOLINGVISTIK KO 'RINISHI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(10), 413-416.
20. Abdulakhatovna, K. R. (2022). THE NOTION SPEECH ACTS AND ANALYSES OF THE WORK "A CUP OF TEA" BY KATHERINE MANSFIELD. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(08), 135-140.
21. Ravshanovna, T. M., & Abdulakhatovna, K. R. (2022). Typology. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(12), 101-107.
22. Xamrakulova, R. (2023). TURLI SOHA VAKILLARIGA CHET TILINI

O'QITISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(2 Part 2), 45-49.

22. Turdimatova , M. ., & Khamrakulova , R. (2023). COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS ANALYSIS IN DIFFERENT VIEWS OF LINGUISTICS. Евразийский журнал академических исследований, 3(4 Part 3), 148–152. <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/13013>

24 Turdimatova, M., & Khamrakulova, R. (2023, April). INTERDISCIPLINARY PROPERTIES OF THE SUBJECT. In International Conference On Higher Education Teaching (Vol. 1, No. 2, pp. 24-28).

25 Khamrakulova, R. (2023, April). COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO FAMOUS LITERARY WORKS “UNFORGETTABLE DAY” BY GABRIEL GARCIA MARQUEZ AND “THE NECKLACE” WRITTEN BY GUY DE MAUPASSANT. In Academic International Conference on Multi-Disciplinary Studies and Education (Vol. 1, No. 3, pp. 101-104).

26 Khamrakulova, R., & Tojaliev, S. (2023). THEORIES ABOUT THE ORIGIN AND FORMATION OF LANGUAGE. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 2(16), 19-23.

